

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ПРІОРИТЕТИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено проблемі визначення ціннісних пріоритетів громадянської освіти в сучасній Україні. Розглянуто тенденції демократизації політичної культури, виявлено специфіку формування політичної ідентичності в українському суспільстві, концептуальні проблеми та інституційні чинники розвитку системи громадянської освіти в Україні.

Ключові слова: цінності, громадянська освіта, громадянська ідентичність, громадянська культура, демократія.

Важливим рушієм демократичного розвитку суспільства є система громадянської освіти. «Для того, щоб нові держави могли створити громадянську культуру, – зазначав американський дослідник Г. Алмонд, – їм знадобляться як символи, що об'єднують їхніх громадян, і системне відчуття, так і когнітивні навички. Таким країнам необхідні символічні події і харизматичні лідери, або інші засоби створення прихильності і єдності на символічному рівні. Водночас необхідний розвиток політичної компетентності, соціальної довіри і громадянської співпраці. Підвищення рівня освіти призведе до створення компонентів громадянської культури, уможливить демократію» [1, с. 135].

Набутий в Україні за роки незалежності політичний досвід містить практики успішного впровадження загальнонаціональних свят, конкурентної боротьби харизматичних лідерів, стратегії формування національної ідентичності, а головним чином, ефективні практики освітнього впливу на свідомість громадян щодо формування знань і компетенцій, необхідних для повноцінної участі у соціальному житті за умов демократії. Разом з тим однією з актуальних проблем розбудови демократії в Україні залишається невідповідність ціннісно-сміслового континууму демократичної парадигми суспільного розвитку нормам і практикам, що в дійсності регулюють життя українських громадян. Потенціал демократичних практик, які є основою сучасного політичного ладу в Україні, не використовується повною мірою, істинність знань, яких набуває громадянин під час політичної соціалізації, спростовуються досвідом політичної участі, породжуючи скептичні настрої, байдужість і апатію. Чому так відбувається? – запитання, на яке існує багато відповідей. Ми пропонуємо подивитись на процеси демократизації в сучасній Україні через призму громадянської культури і громадянської освіти.

Визначимо, що громадянська культура, як писав С. Рябов, передбачає «знання і визнання громадянами суспільних норм і законів, готовність їх дотримуватися, усвідомлення власних прав і здатність ставати на їх захист, освіченість у питаннях влаштування наявної політичної системи... Громадянська культура – це культура спільного існування, здійснення загальних справ на принципах справедливості, стабільності, цілісності соціальної системи» [4, с. 8]. Під громадянською освітою розуміють навчання, спрямоване на формування громадянської компетентності особистості. Громадянська компетентність – це комплекс політичних, соціальних, правових, культурних знань і навичок, що дають змогу індивіду бути повноцінним учасником соціально-політичного життя.

Розвиток системи громадянської освіти в Україні розпочався з кінця 1990-х рр. і був зумовлений необхідністю оновити систему громадянської і політичної соціалізації українських громадян у зв'язку з демократизацією суспільно-політичного буття [10, с. 84]. Ініціаторами розбудови громадянської освіти стали організації громадянського суспільства, які у співпраці з науково-дослідними установами (зокрема з Інститутом громадянської освіти НаУКМА, Академією педагогічних наук, Інститутом соціальної і політичної психології та іншими) здійснили низку широкомасштабних загальнонаціональних просвітницьких проектів [4, с. 47–48]. Важливою подією у сфері громадянської освіти стала розробка у 2000 р. двох програмних документів: «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепції громадянської освіти». Першу було затверджено президією АПН України, друга залишилась проектом, хоча громадські організації, що професійно займаються громадянською освітою, так чи інакше використовують її. На державному рівні розроблені «Націо-

нальна доктрина розвитку освіти» [7], «Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти» [9], в яких серед пріоритетів розвитку освіти в Україні визначено формування громадянської компетентності.

Звернемо увагу, що метою громадянської освіти, як її визначав С. Рябов, є набуття людиною громадянськості – «морально-духовного стану свідомості особистості, який ґрунтується на розумінні та відчутті свободи і відповідальності, вірі у суспільні цінності» [4]. Цікаво, що, впроваджуючи в науковий обіг поняття «громадянськості», дослідник визначав його як «духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини, обумовлену її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни» [4, с. 9]. Дійсно, серед тенденцій розвитку політичної культури у першому десятиріччі незалежності можна було спостерігати розвиток державного компоненту політичної ідентичності громадян. Це було пов'язано з формуванням уявлень про «Україну» як передусім «державу» з відповідними символічними та інституціональними атрибутами, вихованням патріотизму та шанобливого ставлення до демократичних цінностей. Держава виконувала роль головного актора політики, натомість інші політичні інститути, ролі та функції були на другому плані. Тенденція до формування державного компоненту політичної ідентичності в цілому відповідала політичним потребам громадян: потребі у державному захисті, стабільності, сильних керівниках, що, за даними Інституту соціології, були актуальними і в 2005 [8, с. 62–72], і в 2007 рр. [11, с. 478].

З 2000-х рр. Концепція громадянського виховання і Концепція громадянської освіти не зазнавали змін. Разом з тим, у системі політичної культури з цього часу відбулись трансформації: змінились акценти у формуванні ідентичності громадян. Зокрема, після виборчої кампанії 2004–2005 рр. в ідентифікаційній системі українських громадян набув виразності національний компонент. Зазначимо, що сама стратегія формування ідентичності мала «ретроспективний» характер – зв'язок між громадянами і політичними інститутами, процесами та подіями в Україні встановлювався на основі національно-культурної спадщини українського народу. Наприклад, за результатами контент-аналізу офіційних промов президента В. Ющенка можна виявити акценти в політиці ідентичності, артикульовані лідером країни. Так, особливість «української» ідентичності обґрунтовувалася через процес історичного розвитку української культури, смислоутворювальними категоріями національної свідомості було визначено «свободу», «незалежність»; «примирення», «єднання»;

«надію», «віру»; «гідність», «справедливість»; «родину»; «працю». Логіку формування такої моделі ідентичності можна пояснити тим, що усвідомлення особистістю самої себе одночасно як українця і громадянина створює умови для збігу мотивів діяльності особистості із вимогами функціонування інститутів держави, що уособлюють націю, забезпечуючи державі необхідний рівень соціальної підтримки.

Наступна зміна акцентів у формуванні політичної ідентичності відбулась після виборчої кампанії 2010 р. В основі стратегії підтримки зв'язку між громадянами і політичними інститутами, процесами та подіями в Україні покладено ідею колективного співпереживання реформ. За результатами контент-аналізу офіційних промов президента В. Януковича можна визначити, що Україна позиціонується як «сучасна демократична республіка», в якій ідентичність формується на засадах «громадянства», «єдності і культурного розмаїття», «широкого суспільного діалогу». Відповідно до цієї стратегії роль «України-держави» полягає у створенні консолідованого суспільства на ґрунті цінностей «демократії», «толерантності», «соціального прогресу», «свободи» і «справжньої незалежності».

Перед чим сьогодні опиняється громадянська освіта і які завдання вона має розв'язувати в контексті демократизації українського суспільства? По-перше, наголосимо, що демократизація політичної культури українського суспільства і пов'язаний з нею процес формування політичної ідентичності громадян супроводжується значним ступенем архаїзації політичного і громадянського життя, із використанням традиційних схем мислення (що, наприклад, переконливо доводять дослідження змісту історії України, що викладається в школах [12]), замість вироблення нових які б дали змогу інакше дивитись на суспільні проблеми та механізми їхнього розв'язання. Це спричинило існування двох вимірів політичної реальності в Україні: декларативного, що існує у постановах, законах та інших нормативно-правових документах, у яких політична система України є демократичною; і реального – в якому через непередбачуваність багатьох складних соціальних і економічних чинників, політичну поведінку регулюють традиційні, однак уже неформальні норми і правила.

По-друге, характерною рисою моделі солідарності в Україні за роки незалежності стало формування на суспільному рівні специфічної моделі соціальних відносин, в основі якої покладено соціальний інстинкт самовиживання, що спрямовує дії індивідуальних суб'єктів (у різних сферах – економічній, політичній, культурній) на досягнення поставленої мети, незважаючи на руйнівний ефект для суспільного блага. У суспільстві поширений «інстинкт самовиживання»,

а не «інстинкт співіснування» – настанови особистості на збереження не тільки самої себе, а й її оточення, що ускладнює розвиток міжособистісної довіри і мереж громадянської співпраці в обсязі, необхідному для формування уявлень про позитивний досвід громадянської участі.

По-третє, соціокультурні тенденції розвитку сучасних суспільств свідчать про необхідність змінити саму модель ідентифікації. На основі трендів, які в цьому контексті виявив український соціолог А. Ручка, позначимо кілька важливих моментів.

Епізодичність і невизначеність, постійні зміни у житті людей як норма зумовлюють девальвацію авторитетів і традицій у конструюванні ідентичності, домінування короткострокової перспективи життя «тут і зараз» [6, с. 27]. Це спричиняє розширення сфери індивідуальної свободи, відносність ціннісних пріоритетів, послаблення залежності від групових норм і цінностей. Соціальна група (етнічна, національна, мовна, релігійна) перестає бути джерелом цінностей для особистості, надаючи останній самостійність у конструюванні своєї ідентичності.

З розвитком комунікаційних технологій зростає конкуренція культур, дифузія культурних зразків [6, с. 29], унаслідок чого особистість опиняється перед вибором шляхів конструювання життєвої стратегії.

З'являється новий тип спільностей (тимчасових за характером, з мінімальною формалізацією відносин, зорієнтованих на конкретну мету) – «новий комунітаризм» [6, с. 21], що не зобов'язує до дотримання формалізованих правил і спричиняє зниження авторитету формально організованих соціальних суб'єктів (громадянських організацій, асоціацій), поширення популярності форм прямої демократії, персоніфікацію масових соціальних дій, тим самим зростає автономність індивідуального суб'єкта.

Сукупна дія перелічених факторів зумовлює низку запитань. Зокрема, якою має бути особистість сучасного громадянина України: ліберально чи авторитарно орієнтованою? Чи має формуватись її громадянська ідентичність чи особистість сама конструює її? З яких компонентів має складатися громадянська компетентність: толерантність, полікультурність, багатомовність та інформаційно-комунікативна освіченість?

Модель соціально-політичних відносин, яка була категоризована в цінностях громадянської і демократичної політичної культури в Концепції громадянської освіти в Україні, відображала необхідність ціннісних трансформацій в Україні у трьох напрямках: державотворенні, розвитку громадянського суспільства, підтримці соборності поліетнічної країни, що відповідало тенденціям розвитку політичної культури українського суспільства. В основі моделі – особистісно-зо-

рієнтований підхід, що ставить у центр освітньо-виховного процесу інтереси людини, її потреби та можливості, права окремого індивіда, його суверенітет [5]. Через таку ієрархію ціннісних підходів, як людина (особистість) – народ (культура, історія, освіта) – держава (суспільство), вважалось можливим реалізувати перспективну й демократичну модель виховання громадянськості. Наскільки така модель відповідає сучасним потребам громадян? На сьогодні в Україні зареєстровано 199 політичних партій [3] і 3526 громадських організацій [4], лише незначна частка з яких спроможна регулярно відповідати на суспільні запити, пропонувати ефективні механізми вирішення тієї чи іншої суспільної проблеми. Така ситуація є свідченням того, що громадяни не у повному обсязі опанували доступні політичні ролі та функції, тому важливою складовою змісту громадянської освіти можуть бути знання не тільки про правове поле взаємодії з ключовими політичними акторами, а і про сферу взаємовідносин між політичними партіями, ресурси громадянського суспільства. З метою формування в особистості комплексу політичних і громадянських якостей, що відповідатимуть актуальним ситуаціям політичних дій, можливо, доцільно категоризувати як цінності громадянської освіти систему відносин «особистість – культура – суспільство» і «громадянин – громадянське суспільство – політичні партії – держава»?

Розуміння багатокультурності й поліетнічності українського суспільства передбачає прийняття двох основних позицій. Перша полягає у визнанні багатьох центрів культурного впливу на політичне життя, друга – у потребі координації цих впливів. Як слушно зазначає А. Ручка, консенсус соціокультурних груп щодо найвищих цінностей, цілей, принципів суспільного життя визначається не політичною владою, а взаємодією цих груп, що має будуватися за принципом співіснування, а не домінації [4, с. 38]. Тому одним із нагальних завдань для українського суспільства є формування комунікативно-діалогового простору української культури, який став би для особистості стабільним джерелом сенсу життя. Це передбачає формування культурної і мовної компетентності (знання української мови й історії, формування інтересу до вивчення інших культур), а також поєднання елементів громадянської і національної моделей ідентичності.

Окрім питання змістовного наповнення громадянської освіти в Україні, можна визначити і проблеми системного характеру: обмеженість цільової аудиторії освітнього впливу, брак ефективних механізмів співпраці між державою, науково-дослідними установами і громадянським сектором щодо розробки, експертної оцінки і впровадження освітніх технологій.

Одним із ключових принципів освітньої діяльності, задекларованих у програмних документах, є наступність і безперервність [5, с. 7]. Відповідно до цих принципів громадянська освіта має здійснюватись поетапно, відповідно до вікових особливостей, розширення інформаційного, виховного, інструментального (практичного) обсягу системи освіти для демократії, що бере початок у дошкільному вихованні, охоплює всі етапи середньої, вищої, професійної освіти, а також освіту для дорослих, виховання потреби набувати навичок громадянськості протягом усього життя [3]. Якщо у сфері освіти актори виховного процесу дотримуються цього принципу, то у сфері громадянської освіти просвіта є фрагментарною. Зокрема освітні технології зазвичай поширюються на категорії школярів і рідко – студентів, окремі просвітницькі проекти здійснюються для членів громадських організацій, натомість за соціальними зрізами (професійний, наприклад), віковими (категорія «дорослих») послуги щодо набуття конкретних навичок соціальної взаємодії надають дуже рідко.

Специфіка громадянської освіти полягає в тому, що ключовим суб'єктом використання освітніх технологій є організації громадянського суспільства, діяльність яких залежить від їхньої спро-

можності до співпраці з представниками науково-експертного середовища та органів влади.

Компетентність особистості як громадянина, безперечно, залежить від моделі суспільної солідарності і тих стратегій ідентичності, які підтримують цю модель, пропонуючи особистості сфери для самореалізації. Проблема, яка постає на шляху розбудови системи громадянської освіти в Україні, полягає у виробленні механізму співпраці між державою, громадським сектором і науковими установами у сфері громадянської освіти. Для держави така співпраця надаватиме знання про суспільні запити, а також конкретні пропозиції для їх задоволення, що сприятиме розвитку моделі соціального партнерства між державою і громадянським суспільством. Для організацій громадянського суспільства співпраця надаватиме знання про інноваційні освітні технології, знання про тенденції розвитку громадянської культури, і, звичайно, певний обсяг владного ресурсу (за рахунок делегування органами державної влади повноважень громадянському суспільству). Для наукових установ – це удосконалення методик, розробка адекватних для культурного середовища технологій освітнього впливу, практична реалізація стратегій і концепцій розвитку громадянської культури.

Література

1. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Электронный ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба // ПОЛИС. – 1992. – № 4. – С. 122–135. – Режим доступа: <http://www.polistudies.ru/fulltext/1992/4/14.htm>. – Заглавие с экрана.
2. Єдиний реєстр громадських формувань. Реєстр громадських організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>. – Назва з екрана.
3. Єдиний реєстр громадських формувань. Реєстр політичних партій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties>. – Назва з екрана.
4. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні : [методичний посібник] / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. – К. : Тандем, 2004. – 80 с.
5. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Постанова Президії Академії педагогічних наук України від 19 квітня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=976002302>. – Назва з екрана.
6. Культура – суспільство – особистість : навчальний посібник / [за ред. Л. Скокової]. – К. : Вища школа соціології при Інституті соціології НАН України, 2006. – 396 с.
7. Національна доктрина розвитку освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=825538. – Назва з екрана.
8. Панина Н. Мониторинг социально-политических изменений 1994–2005: год перелома / Н. Панина. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. – 243 с.
9. Постанова КМУ від 23.11.2011 р. № 1392 про затвердження державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>. – Назва з екрана.
10. Тягло О. В. Як розбудувати громадянську освіту в Україні? / О. В. Тягло // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2000. – Т. 18. – С. 84–90.
11. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / [ред. д. ек. н. В. Воропа, д. соц. н. М. Шульга]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
12. Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К. : Український інститут національної пам'яті, 2008. – 122 с.

A. Zuikovska

POLITICAL CULTURE AND PRIORITIES OF CIVIC EDUCATION IN UKRAINE

The values priorities of civic education in contemporary Ukraine are analyzed in the article. The author describes tendencies of political culture democratization, specific features of political identity formation, defines conceptual and institutional factors of civic education development in Ukraine.

Keywords: values, civic education, civic identity, civic culture, democracy.

Матеріал надійшов 28 березня 2012 р.